

De stad en haar geheugen

Willem Frijhoff studeerde geschiedenis aan de Sorbonne te Parijs. Hij promoveerde te Tilburg en is op dit moment hoogleraar in de geschiedenis van de pre-industriële maatschappijen aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Hij publiceerde over dit onderwerp eerder in 'Raster' en 'Traverse'.

Centrum Rotterdam, 1988

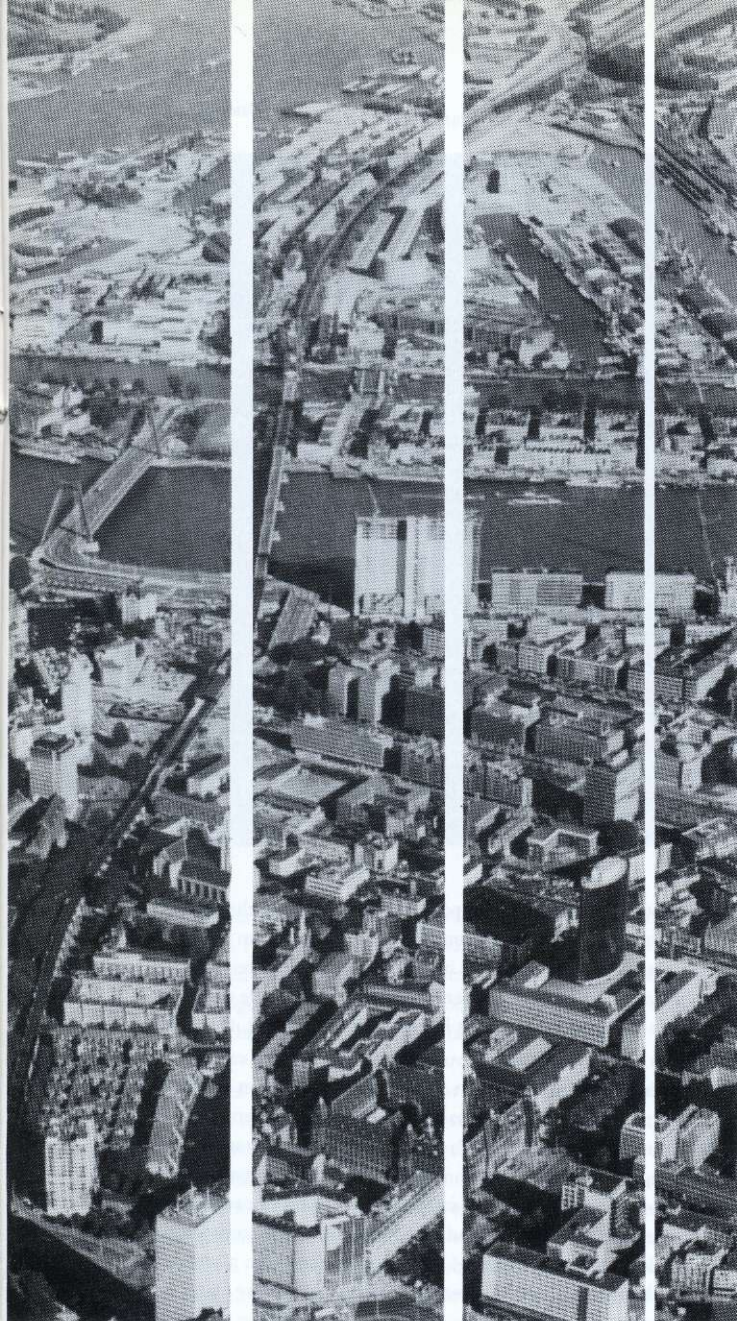
Steden bestaan niet: ze worden gemaakt. Elke stad is het steeds veranderende produkt van een specifiek tijdruimtelijk proces van stadsontwikkeling. Bij de waarneming van dat proces krijgt de factor ruimte gewoonlijk de overhand, aangezien de stad zichzelf op de allereerste plaats als een artefact, een structuur, een gebouwde ruimte toont. Maar de stad leeft in de tijd. Hoe kort de geschiedenis van een afzonderlijke stad ook mag zijn, iedere stad geeft vorm aan haar identiteit door de verschillende tijdlagen van haar geschiedenis tot één enkel, betekenisvol continuüm samen te voegen. Maar die betekenis ligt niet voor altijd vast. Met het verstrijken van de tijd scheidt nieuwe geschiedenis nieuwe zingeving, ook al blijven oude betekenissen, die in het levende geheugen van de stad zijn opgeslagen, deel uitmaken van haar identiteit.

De identiteit van een stad is niet louter een mechanische functie van haar activiteiten en van de samenstelling van haar bevolking in het heden. Ze komt voort uit de spanning tussen wat is en wat is geweest. Instrumenten die deze spanning levendig houden zijn uiteraard de monumentale relictten van het verleden, maar bovenal, - en op een veel actievere manier - de sociale praktijken van de bewoners en bezoekers van de stad. Iedere stad bezit een aantal symbolen die gebruikt worden om haar te identificeren. Als we naar Rotterdam kijken, dan zien we de skyline, het stadswapen, de vlag, de stedelijke kleuren, grote mannen zoals Erasmus, standbeelden als dat van Zadkine en kenmerken van de stadsplattegrond zoals de driehoek van het centrum, die een van de sleutelsymbolen van de stad is. Maar ook de rituelen van het alledaagse leven of van de feestdagen en de gebruikelijke trajecten van de bewoners waardoor dag in dag uit de structuur van de stad in hun geest wordt geprent bepalen het gezicht van de stad. Nieuwkomers, bezoekers, etc. zullen de ontstane routes, ritmes en routines snel als een automatisme overnemen.

Het geheugen van de stad kunnen we beschouwen als de som - de onbewuste organisatievorm - van alle sociale praktijken uit verleden en heden én van de verstandelijke of symbolische betekenissen die daaraan

geldt voor mensen die in een stad samenleven of haar bezoeken, zowel in hun dagelijkse levenspraktijk als in hun bewust vertoog over de stad. Welke sleutelementen verstrengelen zich? Enerzijds de historische lagen van het verleden van de stad. Zij verschaffen in wisselwerking met de gebouwde omgeving sociaal overgedragen vormen van gemeenschapsgedrag. Anderzijds geldt het veranderende zelfbewustzijn en de concrete vormgeving van de stad in het heden.

Geheugen en geschiedenis

Bij dit proces van identiteitsconstructie kan de geschiedenis zelf van zeer korte duur zijn. Onderzoek naar volksverhalen en oral history laten zien dat herinneringen zelden meer dan twee generaties lang worden overgeleverd. Dan verzinkt het geheugen in de nevelen van het verleden, in de ongedifferentieerde herinnering van het "er was eens". Tenzij er materiële objecten, sociale rituelen of literaire getuigenissen zijn die het geheugen ondersteunen en naar wens oproepbaar maken. Maar deze drie hoofdvormen van geheugenondersteuning - objecten (in dit geval, bijvoorbeeld gebouwen of de materiële infrastructuur), rituelen en gecodificeerde vormen van literatuur of muziek - worden niet buiten een sociale praktijk om overgedragen. Objecten kunnen in dienst staan van veranderende doelstellingen, die ofwel naar hun verleden ofwel naar een actuele waarde kunnen verwijzen. Rituelen worden pas zinvol als een ontvankelijke gemeenschap ze aanvaardt. Zelfs routines, de door het onderbewuste geïnternaliseerde of de versleten vormen daarvan, worden niet zonder enige uitwendige prikkel voortgezet. Mondeling dan wel schriftelijk overgeleverde literatuur, muziek en zang zijn voor hun overleven normalerwijs van een actieve overdrachtspraktijk afhankelijk. Als er geen sprake is van receptie, gaan ze voor het geheugen verloren.

Het geheugen reorganiseert de geschiedenis. Het gebruikt de elementen van het verleden die bewaard zijn en bewaard kunnen blijven. Dat is de reden waarom steden gewoonlijk hun oorsprong vergeten. In den beginne zijn de objecten broos; de rituelen - met name de alledaagse routines die binnen de stedelijke ruimte betekenisvolle gebieden voor wandelen, werken, winkelen of sociaal contact markeren - moeten nog tot ontwikkeling komen of door de gemeenschap worden geïnternaliseerd. Bovendien geeft het snel veranderende gezicht van de stad er iets onzeker aan. Veel steden (of sociale groepen in die steden) scheppen dan ook een legende of mythe over hun oorsprong of over wezenlijke gebeurtenissen uit de stadsgeschiedenis. Zulke mythen dienen ertoe een bepaald zelfbeeld van de stad te verkondigen, te verklaren en te verheerlijken. Als zodanig is dit zelfbeeld het resultaat van de selecterende activiteit van het collectief geheugen, maar tegelijk vormt het een krachtige steun voor toekomstige herinnering.

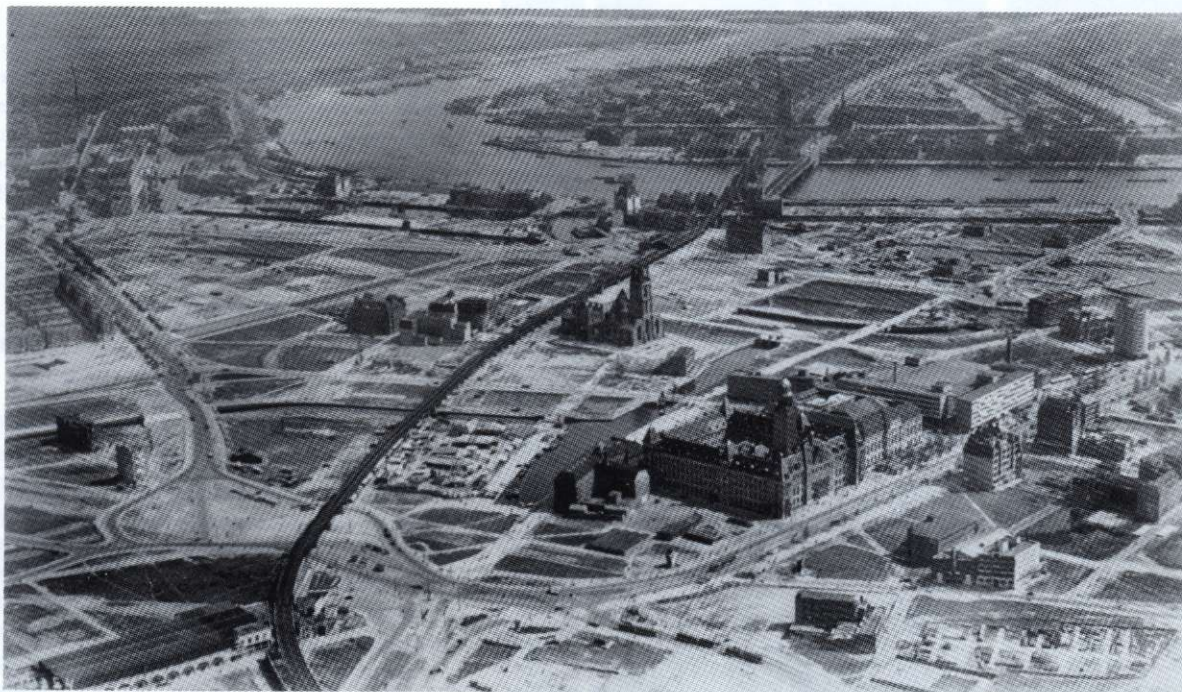
Het geheugen uiteenrafelen

Het is niet altijd gemakkelijk het geheugen te ontrafelen en de bestanddelen van het proces van geheugenverwerking te ontleden. Een van de meest intrigerende gevallen is het geheugen van de stad Rotterdam ten aanzien van wat er in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd. De vernietiging van het stadscentrum in de eerste oorlogsdagen heeft alles overwoekerd, ook latere moorddadige bomaanvallen en de andere dimensies van het oorlogstrauma. Al heel spoedig is de verwoesting door legendevorming overwoekerd: legendes over een zo totale impact van bomaanvallen en branden dat uitsluitend een tabula-rasa-benadering van de herbouw mogelijk zou zijn. Zij die een radicale verandering voorstonden zonden dergelijke legendes wereld in en vonden ondersteuning in suggestieve vogelvluchtfoto's van een absoluut naakt stadscentrum, geportretteerd nadat de ruïnes waren opgeruimd en alles wat nog had kunnen worden gered vernietigd was. Deze legendes konden steun vin-

worden gehecht. Dit geheugen is het element dat zoveel spanning teweegbrengt in het zoeken van de stad naar een eigen identiteit dat zij moet blijven zoeken en haar maatschappelijk leven de nodige dynamiek houdt. Maar tegelijk behoedt het geheugen de stad ervoor toe te geven aan de prometeïsche verleiding het verleden maar te vergeten en de stad van de grond af aan opnieuw op te bouwen. Zelfs als de gebouwde omgeving en de hele infrastructuur verdwenen zijn, blijven er nog mensen. Ze bewaren de identiteit van de stad in hun stijl van leven, hun gewoonten en hun herinnering.

De identiteit van de stad is dus een synthese van haar verleden en haar heden. Tussen beide bestaat noodzakelijk een voortdurende spanning. Geen enkele stad blijft steeds aan zichzelf gelijk, maar al evenmin is een stad voortdurend aan verandering onderhevig. De functies, ervaringen en beelden van de stad ontwikkelen zich niet op hetzelfde ritme. Het geheugen dat vorm geeft aan de identiteit van de stad hoeft dus niet noodzakelijk naar een lang verleden of een rijke geschiedenis te verwijzen. Bij voorkeur heeft het al evenmin van doen met monumentale bouwsels of schriftelijke documenten in archieven en bibliotheken. Het geheugen verwijst vóór alles naar de manier waarop mensen twee sleutelementen van de stedelijke werkelijkheid met elkaar vermengen. Dit

den in het geheugen, zoals de vooroorlogse projecten voor gedeeltelijke herbouw van de stad - toen al emotioneel bestreden - en waarvan de belangrijkste resultaten ironisch genoeg voor vernietiging waren gespaard. (het stadhuis, het postkantoor, de beurs) Maar meer dan in andere door oorlogshandelingen verwoeste steden leeft onder de Rotterdamse bevolking een hevige nostalgie naar het vooroorlogse stadscentrum, zelfs onder degenen die dat centrum nooit persoonlijk hebben gekend.

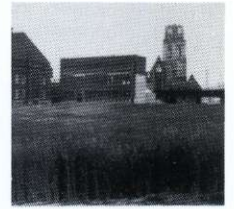

Hoogstraat Rotterdam, vooroorlogse situatie

Die nostalgie is kenmerkend voor een onevenwichtig geheugen en een onverwerkt verleden. Rotterdammers dragen de stad van voor de oorlog nog steeds in lichaam en geest met zich mee. Ze slenteren door de Hoogstraat en zijn op zoek naar een verdwenen stad. De continuïteit van de straatnamen suggereert het bestaan van die stad. De werking van de geest versterkt dit: zij is gevoed met schone beelden van voorbijgane situaties en gebouwde ruimten die nooit hebben bestaan op de romantische wijze die het geheugen thans lijkt te hebben geïnternaliseerd. Het probleem is dat bij de materiële wederopbouw van de stad onvoldoende rekening is gehouden met de noodzaak ook het geheugen te reconstrueren van al diegenen die in de stad hebben te leven, ermee moeten leven, haar tot een echte, levende stad moeten maken. In de confrontatie met de totale verwoesting heeft het gestoorde geheugen een plaats nodig om zich te kunnen herinneren - een gewijde, onaanraakbare plaats waar het geheugen zich met emoties kan voeden en verzadigen en zich mentaal kan bevrijden van de oude identificatiepatronen van lichaam en geest met de structuur, de rituelen en de routines van de voorgoed verwoeste stad. Nog niet lang geleden is heftige beroering ontstaan over het plan om Zadkine's beeld voor de verwoeste stad - het krachtigste symbool ervan voor het merendeel van de inwoners - een andere plaats te geven. Een bewijs hoe urgent het is voor het evenwicht van de stad en de harmonieuze ontwikkeling van zowel haar geheugen als haar collectieve identiteit om een ruimte te scheppen ter herdenking van de verwoestingen van de oorlog.

Nog andere overwegingen kunnen bijdragen tot een verklaring van de Rotterdamse nostalgie. De na-oorlogse verschuiving van het stadscentrum in westelijke richting, het oude centrum uit, strookt niet met het gegeven dat mentaal, in het geheugen en naar de wijze waarop bewoners lichamelijk bezit nemen van hun stad, het stadscentrum nog tientallen jaren bleef liggen waar het voor de oorlog had gelegen. De herbouw van enkele schaarse monumenten (de Grote Kerk, het Schielandhuis) vormde daar ten overvloede nog een argument voor. In werkelijkheid bezit het geheugen wel degelijk een groot aanpassingsvermogen, zoals blijkt uit de snelle acceptatie van het als chic gepresenteerde winkelcentrum Lijnbaan op de plek van een vooroorlogse wijk van niet geheel onbesproken reputatie. Maar de illusie van een terugkeer van het oude stadscentrum heeft te lang kunnen voortwoekeren en is uiteindelijk op een te armzalige wederopbouwstijl gestoten om zo maar uit het collec-

Graanvelden in het centrum van Rotterdam, tijdens de oorlogsjaren

tieve geheugen van de stad te kunnen worden weggegomd. Natuurlijk is het nooit te laat. Het geheugen van de stad zal zichzelf aanpassen. Maar het hevige trauma had kunnen worden getemperd als voor de wederopbouw een grondige analyse had plaatsgevonden van de wijze waarop stedelingen naar lichaam en geest met hun stad omgaan.

Enkele conclusies zijn nu al mogelijk. Voor de historicus is het geheugen van een stad het resultaat van een complexe wisselwerking tussen de historische, materiële structuur en infrastructuur van de stad en de veelheid aan sociale praktijken van haar inwoners. Dit alles met inbegrip van hun fysieke omgang met de stad en de zin die zij eraan geven. Zoals de stad door schrijvers kan worden verteld als een plaats waar dingen gebeuren - dat wil zeggen een structuur die in wisselwerking staat met menselijke activiteit -, zo kan de stad ook worden gelezen als een tekst, of beter, als een textuur, een weefsel dat gewoven wordt door de onophoudelijke verplaatsingen van haar bewoners. Daar waar ze elkaar kruisen markeren ze betekenisvolle plekken en zo vaak als ze met elkaar spreken geven ze zin, creëren ze mythen, scheppen ze geheugen. 'Wisselwerking' is hier het sleutelwoord. Dat houdt in dat noch de materiële structuur van de stad noch de sociale opbouw ervan door haar bewoners de doorslaggevende factor kan zijn als we haar willen interpreteren.

Elke lezing van de stad dient daar rekening mee te houden. Het is niet toereikend de stad horizontaal te lezen, als een gegeven structuur die hier en daar nog relictten uit het verleden bezit waarvan de sociale funk-

tie overigens naar willekeur zou kunnen worden veranderd. Het geheugen van de stad zou dan niet meer zijn dan een opslagplaats voor versleten functies en betekenissen, een louter antiquarische instelling, kortom, geschiedenis. We moeten de stad daarentegen tegelijk verticaal lezen, als een opeenvolging van historische lagen bouwsels, ruimten, praktijken en mythen, die elkaar over en weer beïnvloeden en verklaren, maar die elkaar ook vervangen, en die samen worden gehouden door het ingewikkeld selectiemechanisme dat het levend geheugen van de stad is.

Het geheugen als semantische investering

Dit soort benadering loopt het gevaar een al te organische visie op de ontwikkeling van de stad te huldigen vanuit een verborgen vertoog of ideologie. Al is de stad een weefsel, ze vormt geen autonoom weefsel met een puur interne samenhang waaruit elementen zonder functie of betekenis meedogenloos zouden kunnen worden verwijderd.

Het is gemakkelijker de georganiseerde centra van het maatschappelijk leven zoals kerk, stadhuis, kroeg, gildehuis of marktplein te verplaatsen, dan het andere deel van het geheugen van de stad, dat zich uit in de praktijken van het lichaam en de voorstellingen van de geest en dat van generatie op generatie en van de inwoners op de nieuwkomers wordt overgedragen. Is het niet verbazingwekkend dat, ondanks de grote ontwikkeling die de materiële organisatie van de verkoopcircuits en de uitwendige presentatie van winkels sinds de middeleeuwen heeft doorgemaakt, de belangrijkste winkelstraten in onze huidige steden nog steeds dezelfde zijn als in het begin ondanks de veranderingen in de sociale status en de functies van de zijstraten en de verdere omgeving: Kalverstraat in Amsterdam, de Hoogstraat in Rotterdam, de Steenweg in Utrecht.

Hoogstraat Rotterdam, huidige situatie

Beursplein (nu Blaak) Rotterdam, rond 1900

Dit voorbeeld is uiterst belangrijk voor ons thema. Voordat de grote warenhuizen werden gebouwd, bestond er immers geen wezenlijk bouwkundig onderscheid tussen de werkplaats van een ambachtsman, een woning en een winkel. Veel winkelstraten hebben eeuwenlang privéwoningen gekend tussen de winkels in, en soms is dat nog wel het geval. De ruimtelijke organisatie van de stad werd hier dus niet bepaald door een bouwkundig ontwerp of een stedenbouwkundig plan, maar door een sociale praktijk, die de hele gemeenschap van stadsbewoners blijvend internaliseerden. Bij het maken van nieuwe plannen voor een verwoeste stad, dient de stedenbouwkundige rekening te houden met deze vormen van onzichtbare en grotendeels onbewuste, maar uiterst reële inbezitting van de stad door haar bewoners, zonder dat er een strikt verband ligt met de aard van de gebouwde omgeving. Zij bewaren de structuur van de stad en haar ruimtelijke organisatie. Dit is méér dan de geschreven geschiedenis het echte geheugen van de stad. De architect of stedenbouwkundige die deze andere, levende stad verwaarloost, vindt haar na afloop terug in de vorm van een fundamenteel onbehagen ten aanzien van zijn werk. Dit is heimwee naar vroeger.

Raoul Hausmann, Charlottenburgerplatz, Berlijn 1930

Nog andere praktijken en rituelen – evenzeveel uitdrukkingen van de echte, levende stadscultuur – scheppen orde in het leven en de structuur van de stad. Als voorbeeld nemen we de trajecten die de burgers in de stad afleggen. Wanneer we deze trajecten van het collectieve leven nauwkeuriger bekijken, dan blijkt onmiddellijk dat ze een constante wisselwerking in stand houden tussen de collectieve uitdrukkingen van het stedelijk geheugen, de dagelijkse lezing van de stad, en de elementen van de gebouwde omgeving: gebouwen, monumenten, symbolische of historische plaatsen. Behalve de collectieve trajecten van processies en optochten, van carnavalsstoeten en praalwagens, van oproeren en demonstraties, van feestelijkheden en herdenkingen zijn er de individuele trajecten van de vroegere belastinginners en de huidige weldadigheidscollecteurs, van de melkman en de krantejongen. Het zijn allen semantische gedragspatronen die de organisatie van de stad een specifieke betekenis verlenen en in belangrijke gevallen invloed kunnen uitoefenen op de stedenbouwkundige vormgeving of de bouwactiviteit.

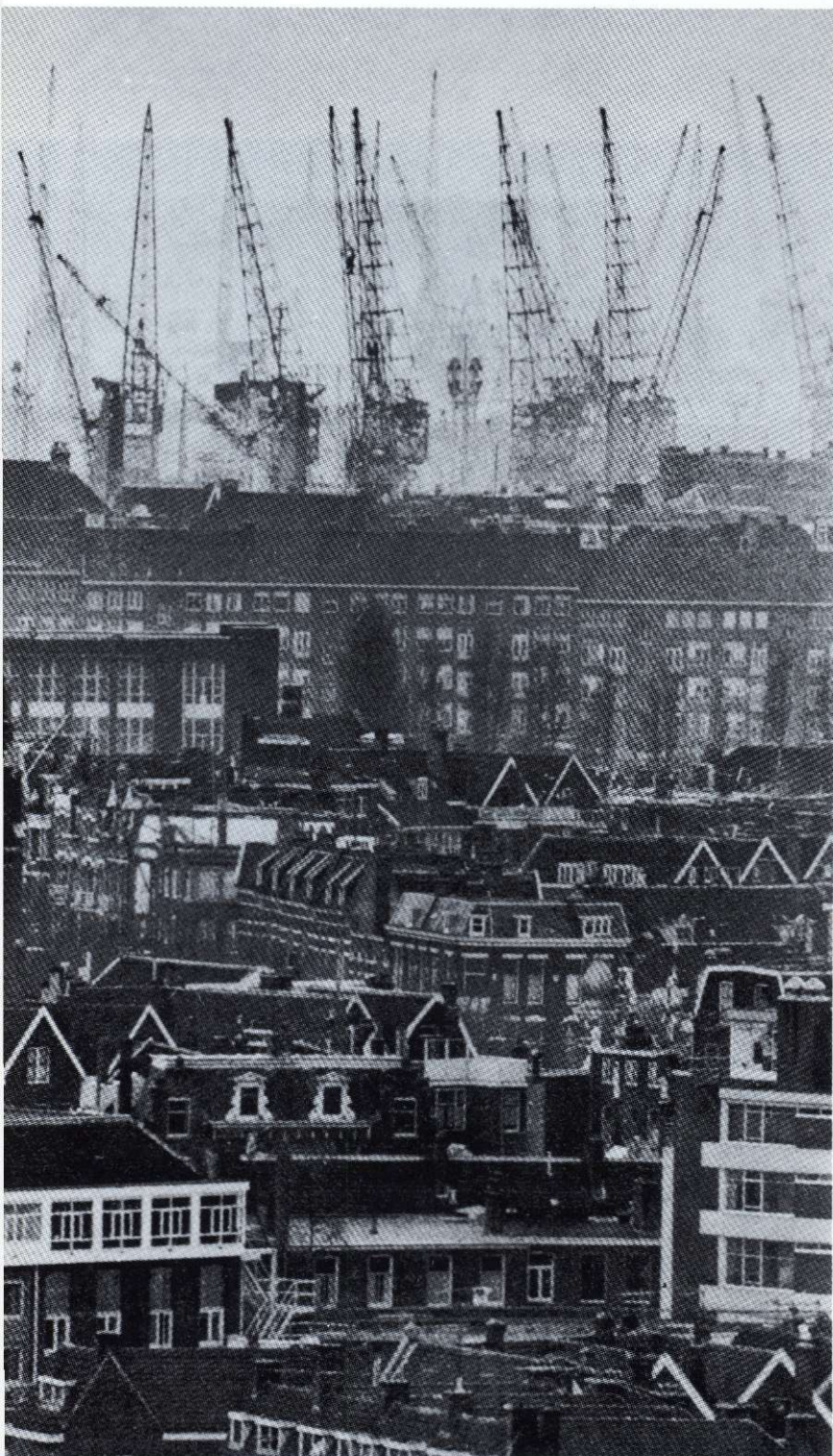
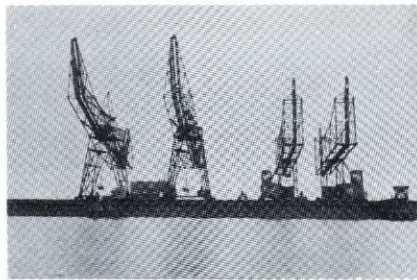
Een voorbeeld van zo'n semantische herduiding van de ruimte is de Rotterdamse Coolsingel die is veranderd van een wal aan de grens van

de stad in een centrale avenue in het stadscentrum. De bevolking is de ruimte kunnen gaan gebruiken voor een hele reeks activiteiten met een hoge betekenisgraad voor het collectieve leven. We zien massale muziekuivoeringen, de triomftocht van sporthelden of andere plaatselijke coryfeeën, het Antilliaanse carnaval, de kunstmarkt, enz. Die activiteiten hebben zich in het geheugen van de inwoners geprent, hun omgang met de stedelijke ruimte geheroriënteerd en de functie van de avenue gewijzigd in die van een centraal stadsplein.

Belemmerende factoren

Zoals hiervoor al is opgemerkt, dient een verantwoorde analyse van de wijze waarop de stad met haar geheugen speelt en haar geschiedenis ordent rekening te houden met het gegeven dat de ontwikkeling van een stad geen autonoom proces vormt. In feite bemoeilijkt de wisselwerking tussen de gebouwde omgeving en het maatschappelijk leven van de inwoners voortdurend de ontwikkeling van een stedelijke identiteit. Verscheidene factoren van zowel interne als externe aard kunnen zelfs als

belemmering worden beschouwd. Onder de externe factoren verdient vooral de verhouding tussen stad en niet-stad volle aandacht. Onder niet-stad versta ik hier niet alleen het platteland, maar ook die voorstedelijke gebieden die slechts een afgeleid stedelijk karakter bezitten en door de bewoners niet met autonome stedelijkheid worden begiftigd. Van deze beide is de stad veelal de ontvangende partij geweest. Maar net als de stad kan ook de niet-stad door specifieke sociale groepen van rurale dan wel stedelijke herkomst met belangen, waarden en betekenissen worden beladen.

Een tweede externe factor van belemmerende aard is het karakter en de kracht van het bestaande netwerk van steden. De identiteit van de talrijke steden van Holland, een regio die al sinds de late middeleeuwen in hoge mate is verstedelijkt, is aan heel andere spanningen onderhevig dan die van de provincie Groningen, die geheel rondom één enkele volwaardige stad is gedrapeerd.

De derde externe factor is het stadsmodel dat in de betrokken samenleving overheerst. Elke samenleving heeft haar eigen stadsmodellen: de gesloten stad van de middeleeuwen, de open, gelede stad uit het industriële tijdperk, de moderne grote-stadsagglomeratie. Een stad in ontwikkeling draagt haar vroegere modellen in haar levend geheugen met zich mee. Niet altijd het gehele model, soms slechts enkele trekken ervan, maar steeds blijft er een spanning bestaan tussen de overblijfselen van de achtereenvolgende stadsmodellen. Ook al geven we voor het comfort vaak de voorkeur aan recent gebouwde huizen, niettemin houden we van oude stadscentra omdat we het model ervan nog in ons bloed hebben zitten. De modellen overleven de stad. Ze geven richting aan waarneming en herkenning, aan verklaring en zingeving. Daarom willen we ook niet in om het even welke oude stad leven. Een bezoek aan een kasbah, een oosterse bazaar of een woestijnstadje in Nieuw Mexico geeft ons weliswaar het gevoel een interessante excursie te maken maar doet ons er nauwelijks naar verlangen daar ook werkelijk te gaan leven. De gebouwde omgeving van zulke steden is daarvoor te verschillend van de routines van onze visuele waarneming. En al evenmin herkennen we de wijze waarop de bewoners van die steden hun leven inrichten, hun sociale organisatie tot stand brengen, hun identiteit creëren. Wij delen niet in hun geheugen.

Er zijn ook interne factoren die invloed uitoefenen op de kwaliteit van de wisselwerking tussen de gebouwde omgeving en de levensstijl van een stad. Een van de meest belangrijke is ongetwijfeld het vermogen van nieuwkomers om zich aan te passen - individueel maar meer nog als groep - aan bestaande patronen van sociale praktijken. Onderzoek naar dat aanpassingsproces zou een van de belangrijkste thema's van de stadsgeschiedenis moeten zijn, juist omdat migratie een van de meest beslissende kenmerken van het stedelijk leven is. Aanpassing vereist overigens wel het vermogen daartoe. Wat aanwezig moet zijn is het mentale vermogen om zich aan te sluiten bij de gevestigde sociale praktijken, zoals de culturele code die het gezin binnen en buiten het huishouden regeert; het sociaal vermogen om de specifieke, naar tijd en ruimte vastgelegde maatschappelijke gebruiken, het sociabiliteitspatroon, de heersende ethische code, de religieuze praktijk enz. te respecteren; maar ook het juridisch vermogen van de sociale groep om zich bij die levensstijl aan te sluiten. Zo zijn de minderheden tot op de dag van vandaag de geschiedenis van de stad nog nauwelijks binnengetrepen, ook al delen ze onbewust in haar geheugen. Wie een harmonieuze ontwikkeling van de stad ter harte gaat, zal moeten onderzoeken hoe zij zich aan de gangbare sociale praktijken van de stadsbevolking aanpassen, maar tegelijk hoe hun eigen ontworteld en overgeplaatst geheugen

door dit selectieproces een collectieve zin krijgen. De geschiedenis van de stad is de stad verteld door haarzelf of door anderen. Maar als een narratieve keuze uit de rijke schat van verleden en heden van de stad is geschiedenis nooit meer dan een bijzondere, zij het ook betekenisvolle selectie uit de vele mogelijkheden die in het geheugen van de stad liggen verscholen. Het geheugen is rijker, voller en, eerlijk gezegd, minder geremd door groepswaarden of taboes dan geschiedenis. Wie met zijn stad wil werken, kan beter het geheugen ervan gaan ontcijferen dan haar geschiedenis, die immers niet meer is dan een bewust geordend deel daarvan.

De vraag is hier of dit soort analyse ons kan helpen een inzicht in de huidige wederopbouw van de stad Rotterdam te krijgen waar mee te werken valt. Alle steden zijn aan verandering onderhevig, maar sommige meer dan andere. De cruciale vraag is te ontdekken vanaf welk ogenblik verandering een wezenlijk bestanddeel van de identiteit van de stad wordt. Rotterdam zou heel goed zo'n voortdurend veranderende stad kunnen worden genoemd die haar identiteit juist aan haar veranderingszucht ontleent. Dat is het zelfbeeld van de stad, maar het is ook een hoofdkenmerk van de wijze waarop met de stad wordt omgegaan.

met de organisatie van de stad speelt en nieuwe waarden, praktijken, trajecten schept die uiteindelijk zullen worden vertaald in ruimtelijke voorzieningen - ofwel, hoe plaatsen, huizen, gebouwen en tenslotte de stad zelf in een herordend geheugen zullen worden opgenomen, waarbinnen alleen met de grootste moeite zal kunnen worden onderscheiden wat van oudsher bestond en wat door de nieuwkomers is ingebracht, wie zij ook waren.

Naar een conclusie

Tot hier toe is dit korte essay een pleidooi geweest voor een intelligente lezing van het stedelijk weefsel als de matrix van een voortdurende, dubbele wisselwerking: enerzijds een wisselwerking tussen de ruimtelijke ordening van de stad en de sociale praktijken, beide in de geschiedenis tot stand gebracht en over en weer van invloed op elkaar. Anderzijds de wisselwerking tussen de stad en de anderen, tussen binnen en buiten, de stad en haar rivalen, het beeld van de stad dat de stadsbewoners of de buitenstaanders hebben en de manier waarop nieuwkomers daarmee omgaan. Door dit dubbele interactieproces organiseert de stad haar identiteit op twee niveaus.

Op het in hoge mate onbewuste niveau van de omgang van de burgers met de ruimte registreert de stad het resultaat van die omgang in haar geheugen. Het geheugen is meer dan de som van de talrijke wegen waarlangs de mensen laten zien dat ze zowel lichamelijk als geestelijk vertrouwd zijn met de bestaande structuur van de stad en haar mogelijkheden, aangezien het geheugen van de stad ook reeds verdwenen, vergeten of verborgen mogelijkheden blijft opslaan. Wat het wordingsproces van de stad in tijd en ruimte betreft kan het geheugen worden ontraadseld en gelezen, niet alleen als een relict of een getuige van het verleden, maar bovenal als de verborgen agenda voor een harmonieuze ontwikkeling van de stad.

Op het tweede niveau organiseert de stad haar geschiedenis door een bewuste selectie van gebeurtenissen, structuren en praktijken, die juist

Literatuur

- F. Bédarida, 'The French approach to urban history. An assessment of recent methodological trends', in: D. Fraser & A. Sutcliffe, *The pursuit of urban history*, London 1983, p. 395-406.
- F. Choay, *L'urbanisme. Utopies et réalités*, Paris 1965
- É. Francois(dir.), *Immigration et société urbaine en Europe Occidentale (XVIe-XVIIe siècles)*, Paris 1985.
- M. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris 1935
- G.H. Jansen, *Een land van steden: het spoor van de tijd. Cultuurgeschiedenis van de Hollandse stad tot 1900*, Den Haag 1984.
- P. Nora(dir.), *Les lieux de mémoire*, Parijs 1984.
- F. Palmboom, *Rotterdam, verstedelijkt landschap*, Rotterdam 1987.
- D. Roche, 'Ville', in: J. Le Goff, R. Chartier & J. Revel (red.), *La Nouvelle Histoire*, Paris 1978, p. 565-570.
- D. Roche, 'Urban History in France', *Urban history yearbook*, 1980, p. 12-22.
- E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarsse 1978.
- E. Taverne, 'De stad als substantie van de architectuur. Het recente stadsonderzoek in Frankrijk', *Archis* 1986, nr. 4, p. 14-24.
- R. Wentholt, *De binnenstadsbeleving in Rotterdam*, Rotterdam 1968.
- A.C. Zijderveld, *Steden zonder stedelijkheid. Cultuur-sociologische verkenning van een beleidsprobleem*, Deventer 1983.
- W.Th.M. Frijhoff, 'De pest van Barcelona, of de werking van het collectief geheugen', in: *Raster* 36, Amsterdam 1985, p. 122-131.
- W.Th.M. Frijhoff, 'De stad herkend. Rotterdam en haar geheugen', in: *Traverse*, Rotterdam voorjaar 1989, p. 7-21.